

Максим Гон

ІНШИЙ НА МАРГІНЕСІ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано місце Інших в українській колективній пам'яті. На думку автора, вона, враховуючи поліетнічність населення України, повинна включати пам'ять про національні меншини. Визначальну роль у конструюванні колективної пам'яті автор відводить державі, політичним і символічним елітам титульної нації. Ініціативи національних меншин у їх прагненні інтегруватися в «Ми»-пам'ять трактуються важливими, проте такими, що мають другорядну роль порівнянно з позицією представників титульної нації. Значна увага в статті приділена діяльності істориків як одних із «архітекторів» колективної пам'яті. Автор вважає, що україноцентризм є одним із свідчень того, що національні меншини України опинилися на маргінесі її колективної пам'яті, з'ясовує інші причини такого статус-кво.

Ключові слова: колективна пам'ять, держава, політичні та символічні еліти, національні меншини, україноцентризм.

M. Gon. The Other on the margins of Ukrainian collective memory.

The article deals with the analysis of the place of the Other in Ukrainian collective memory. In author's opinion, taking into account polyethnicity of the population of Ukraine, this memory should include the memory of national minorities. The decisive role in the construction of collective memory, according to the author, has state, political and symbolic elites of titular nation. The initiatives of national minorities in their efforts to integrate into We-memory are important, but have secondary role comparing with the position of the representatives of the titular nation. Much attention is paid to historians as one of the "architects" of collective memory. The author believes that Ukraine-centrism is one of the indications that the national minorities are on the margins of Ukrainian collective memory and finds another reasons for this status quo.

Key words: *collective memory, state, political and symbolic elites, national minorities, Ukraine-centrism.*

Демократичний транзит – процес, який характеризується не тільки зміною політичних режимів, втратою механізмів впливу на суспільство правлячими партіями тощо, а й відображається в просторі цінностей, що їх сповідує індивід. Послаблення тотального контролю над громадянами спонукає до еволюції свідомості етнофорів. Відбувається її «розкріпачення»: на зміну нав'язуваним ідентитетам, маркерам належності до соціальних груп (передусім – держави) приходять ті, які були назвні нефункціональними, утаємниченими, «заглушеними», проте дієвими. Серед найпотужніших з них – національний і конфесійний. Оскільки ж останні суттєво визначають параметри самості, відбувається пошук «Я» у поліетнічному й поліконфесійному просторі країни, введення його в образ «Ми». У реаліях розщеплення раніше існуючих соціальних груп (наприклад, «радянські люди») відроджуються, реанімуються пам'яті «Своїх» і «Чужих» у різних їх вимірах, які вступають у взаємодію.

У реаліях України кінця 1980-х – початку 1990-х рр. інтеракціонізму соціальних груп сприяли різні фактори: комунікативна пам'ять, пам'ять спільнот (тобто тих, хто проживає

в одному регіоні й став учасником тих чи інших подій [1, с. 91], як-то останніми роками на Донбасі), знання в царині історії чи її осягнення, зрештою – етнічні стереотипи. Дієвість останніх спонукає, сказати б, існуванню паралельного світу. Того, в якому успадковані від попередніх поколінь шаблони трактування Інших стають своєрідними еталонами в сприйнятті «Чужих» та власної минувшини в її етноконфесійних шатах.

Імовірно, саме в таких реаліях сформувалися передумови для трактування Іншого в особливій етнополітичній ситуації: коли утворювалися нові національні держави – політичні інститути, які серед багатьох притаманних їм функцій приречені визначити модель трактування минулого. Це підтверджують навіть ті приклади, коли окремі з держав, що постали після краху СРСР, намагалися зберегти основні канони його історіописання, а отже – колективну пам'ять.

Тим часом, починаючи з середини 1980-х рр., національна ідея відіграла свою конструктивну роль у політичній мобілізації етнофорів, стала одним з дієвих каталізаторів прилучення їх до груп протесту. Нові політичні цінності, які включали й етноконфесійне, стали особливо значимими в час «параду суверенітетів», а отже – досягнення національними ідеями їх максимальних цілей. «Ми» як (ново)відтворений маркер, «інструмент» самоідентифікації етнофорів зумовив імператив його наповнення неспотвореним радянськими стереотипами історичним компонентом.

Нове історіописання в Україні почалося на тлі того, коли чимало з держав, що вийшли з т. зв. соціалістичного табору, взяли курс на побудову політичних націй. Наприклад, Декларація про державний суверенітет України проголосила, що «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження..., расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань...» [2, с. 455]. «Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей» (28 серпня 1991 р.) декларувало гарантування паритетних умов розвитку всіх національних мов і культур у новоутвореній державі [2, с. 463]. Принципи рівності прав громадян, незалежно від їх національності, забезпечення державою діяльності національно-культурних товариств,

об'єднань тощо містили «Декларація прав національностей України», проголошена Верховною Радою України на початку 1991 р. [3, с. 607–608], Закон України «Про національні меншини в Україні», який набрав чинності на початку вересня наступного року [3, с. 619–622], а згодом Конституція 1996-го року.

Водночас, відмова від нав'язуваних десятиліттями Москвою й КПРС канонів історіописання, розширення методологічних горизонтів в аналізі політичних та історичних процесів (зокрема, поступове прилучення науковців до т. зв. старих чи нових етніцистів, усвідомлення ними функціонування примордіального), ліквідація «білих плям» тощо майже автоматично визначили новий домінуючий суспільний наголос на національному. Він виявлявся не тільки серед титульних націй Східної Європи, етнічний ренесанс простежувався і серед національних меншин. Так, в Україні навесні 1991 р. діяло 87 національно-культурних товариств [2, с. 458]. Найчисленнішими серед них були єврейські та російські: перших станом на 1995 р. – 38, других – 24. Понад два десятки національно-культурних товариств створили в Україні греки та поляки [3, с. 628]. Останні, наприклад, в Житомирі самоорганізувалися вже у 1989 р., коли створили Житомирське обласне відділення культурно-освітнього товариства імені Ярослава Домбровського [4].

З-поміж тих, хто створював національно-культурні товариства, общини, були – росіяни. Незважаючи на те, що СРСР протегував російській мові, а російська культура завдяки політиці центру поширилася в усіх його республіках, пафос плекання «Я» виявлявся і в лоні цієї соціальної групи. Наприклад, метою Російської общини Волинської області, що утворилася наприкінці січня 1997 р., визначено об'єднання росіян, які проживали в цій адміністративній одиниці, «...російськомовних громадян інших національностей для збереження духовних цінностей предків та захисту національно-культурних, мовних, освітніх та інших спільних інтересів» [5, с. 112].

Одним із наслідків мобілізації етнонаціональних спільнот задля відродження їх самостей, згуртування «Своїх» у общинах і національно-культурних товариствах стало зміцнення соціокультурної дистанції «Ми – Вони». Наприкінці 1980-х – на початку

1990-х рр. вона стала тією складовою, що визначала одну із сутностей нової реальності на пострадянському просторі.

Як така дистанція поміж групами, члени яких об'єднані різними самостями, не таїла в собі конфліктного потенціалу, в реаліях початку 1990 -х рр. не в останню чергу тому, що всі вони вважали себе жертвами тоталітарних режимів. Така рівність у зазнаній кривді, спільне травматичне минуле сприяли їхній взаємній емпатії. Приклад останньої початку 1990-х рр. – вимога реабілітації депортованих і репресованих народів. Таку позицію обстоювала, наприклад, Демократична партія України [3, с. 594]; її продемонстрували учасники форуму інтелігенції України (вересень 1991 р.), які висловилися не тільки за реабілітацію репресованих етнонаціональних спільнот (німців, поляків, татар та ін.), а й підтримали право «...кримськотатарського народу на відновлення національної державності на своїй історичній батьківщині» [2, с. 463]. Надання права кримським татарам на своїй території підтримувала й низка політичних акторів, зокрема, Українська консервативна республіканська партія [3, с. 617].

Емпатія визначала лейтмотив у вибудові взаємин титульної нації України з другою за чисельністю (після росіян) національною меншиною – євреями. У резолюції міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин», що відбулася в Києві в червні 1991 р., її учасники стверджували: «Нам немає чого ділити, – хіба що порівну можемо розділити біль за мільйони жертв і геноцид у ХХ столітті, занедбану національну свідомість, втрату мови, руйнування культури, винищення традицій» [2, с. 459]. Суголосне міркування – «...українці та євреї були жертвами однієї і тієї ж політики: уніфікації та етноциду» – висловив Президент України Л. Кравчук у липні 1992 р. на міжнародній конференції, присвяченій питанню антисемітизму, в Брюсселі [3, с. 625].

Подолання наслідків злочинів тоталітаризму для конструювання діалогічної культури пам'яті «Своїх» і «Чужих» вимагала і частина політичної еліти. З-поміж іншого, такі судження відображені у вищеназваному Зверненні Верховної Ради України від 28 серпня 1991 р.: «В попередні роки проводилась політика гноблення духовного життя націй, їх мов і культур. Ми зазнали важ-

ких деформацій і викривлень, свавілля і беззаконня в національному бутті народів...» [2, с. 462].

Наприкінці 1980-х рр. історична пам'ять стала предметом уваги громадських організацій «Меморіал» та Асоціації Молодих Істориків; її відродженню сприяла діяльність Українського Культурологічного Клубу в Києві та Товариства Лева у Львові.

Історична пам'ять, необхідність визначення позиції в національному питанні – проблеми, які відобразилися в програмних постулатах новоутворених політичних акторів. Найяскравіше, на нашу думку, це віддзеркалилося в програмі Народного Руху України – наймасовішої партії кінця 1980-х рр. (далі – НРУ). У той час НРУ об'єднував близько 5 млн чол. [3, с. 542]. «Інтернаціоналістську» фразеологію радянської влади вони оцінювали як «імперську політику денационалізації народів, уніфікації, механічного переміщення етносів та ігнорування їхніх життєвих інтересів» [3, с. 543]. Рух наголошуючи на прагненні згуртувати «патріотичну енергію» представників різних національностей, де-факто став на платформу надетнічного патріотизму. При цьому НРУ виступав за всебічний розвиток як титульної нації, так і національних меншин, які проживали в УРСР [3, с. 544–545].

НРУ – один з тих поодиноких політичних акторів, який оперував поняттям «історичної пам'яті». Хоча в його програмі не деталізовано розуміння сутності останньої, документом визначено, що інтеграція – це та формула міжетнічної взаємодії, яка зумовлює постання «українського соціуму республіки, ядром якого є український народ» [3, с. 546].

Категорія «інтеграція», як формула поєднання «Ми» й «Вони», фігурувала в програмних документах і низки інших політичних сил, зокрема, Соціал-демократичної партії України. В її Декларації принципів зазначено, що партія вважає за потрібне «сприяти процесам інтеграції всіх народів, що населяють Україну, в єдину українську націю (на зразок американської) через усвідомлення ними спільних політичних, соціальних, культурних та інших інтересів» [3, с. 566].

Задля об'єднання в єдине ціле представників різних етнонаціональних спільнот, які проживали в Україні, інші партії застосували принцип державної ідентичності. З-поміж них –

Народна партія України. В її програмі стверджувалося: «Українці та народи всіх етнічних груп, що проживають на території України, є народом республіки...» [2, с. 511]. У програмі Ліберально-демократичної партії України йшлося про те, що «з точки зору української державності всі громадяни України становлять український народ або народ України» [3, с. 592–593]. Припускаємо, що такі формули поєднання «Ми» й «Вони» на початку 1990-х рр. (як і взаємодія в низці новоутворених партій як-то в Українській народно-демократичній партії представників різних національностей) означали готовність значної частини політичних партій формувати в Україні політичну націю.

Водночас, це судження не віддзеркалює тогочасних реалій формування колективної пам'яті. Воно відбувалося на тлі зростаючого «колективного самомилювання» (І. Берлін), ознайомлення «Своїх» з невраженою компартійним трактуванням історією чи її переосмисленими інтерпретаціями. Нові можливості в плеканні самості суттєво вплинули на свідомість якщо не всіх, то значної більшості населення. Це означило специфіку етнополітичної ситуації: в час кризи т. зв. радянської ідентичності й появи нових маркерів для визначення індивідом свого «місця» в соціумі колективна пам'ять формувалася одночасно в двох вимірах – як та, що мала об'єднати всіх громадян держави, і водночас та, що мала б умістити в себе пам'яті різних Інших.

Цю особливість колективної пам'яті констатовано М. Альбваксом: трактуючи її сконструйованим продуктом, він звертав увагу на те, що його творцями є різні інститути й ті соціальні групи, які можуть мати власні мнемонічні ряди [1, с. 89]. Отже, «Свої» й «Чужі», які взаємодіють в одному етнополітичному організмі, оперують особливим пам'ятанням, що, в свою чергу, визначає дилему перед домінуючою соціальною групою – титульною нацією – про (не)включення «вони»-пам'ятання до колективної пам'яті. А. Киридон з цього приводу стверджує: «...між різними спільнотами пам'яті можуть точитися суперечки з домаганням врахування їхньої пам'яті про минуле в образі історії ширшої суспільно-політичної спільноти, частиною якої вони є, а отже, легітимації власної відрубності в її межах» [1, с. 94].

Розмірковуючи над реаліями в Україні, директор Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольський стверджує: «Йдеться, як на мене, про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою, власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин... Або, наприклад, згода на моноетнічну модель пам'яті про історичну минувшину своєї країни, що автоматично виключає спільну пам'ять різних етнічних спільнот, які багато часу мешкали на тих самих територіях. При такому підході в процесі творення індивідуальної чи колективної пам'яті в сучасній Україні будуть невідворотно визначатися насамперед ті історичні контексти, реалії, події, котрі треба забути чи викреслити з історичної пам'яті...» [6, с. 11].

Ліквідація «білих плям» історії, з-поміж іншого, – оприлюднення перших матеріалів про масові репресії другої половини 1930-х рр., «розстріляне Відродження», Голодомор, ОУН-УПА тощо, – визначили низку складових історичної політики України. Водночас, згідно з висновками О. Рафальського, нова оцінка політики українізації привела до переосмислення теми національних меншин [7, с. 32], а відтак і міжетнічної взаємодії. Показово, що в 1991 р. створено Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, а до завершення ХХ ст. у нашій державі захищено близько трьох десятків дисертацій, предмет яких був пов'язаний з історією національних меншин [7, с. 37].

Відродження національної історії у той час стало трендом як для представників титульної нації України, так і національних меншин. У листопаді 1993 р., наприклад, відбулася конференція «Єврейська історія та культура в Україні» (до участі в якій зголосилося більше ста учасників [8, с. 3]), яка дала старт низці однойменних наукових форумів. У середині 1990-х рр. розпочато підготовку до створення популярної енциклопедії «Українські євреї» [9].

Незважаючи на етнічний ренесанс, головну роль у конструюванні нової колективної пам'яті відіграла держава. У роки президентства Л. Кравчука та Л. Кучми колективна пам'ять формувалася передусім засобами історичної освіти; значну роль у процесі наповнення її новим змістом відіграли працівники культури. Вони, і насамперед історики поступово визначали новий

пантеон героїв. Серед них – ті, чії трагічні долі в роки радянського тоталітаризму сприяли виникненню репресованої пам'яті. Тогочасні комеморативні практики, згідно з висновками сучасних дослідників, характеризувалися «...переважанням етноцентризму в історичному наративі, етнічним критерієм у визначенні категорії «нація», замість політичного» [10, с. 9–10]. У той же час, в Україні поступово вибудовувалися героїчний і віктимний міфи вітчизняної історії, поставали місця пам'яті, які сприяли їх ефективному функціонуванню [11].

Незважаючи на очевидний етноцентризм у вітчизняному історичному наративі, який означився вже в 1990-х рр., політика пам'яті держави включала пошанування представників національних меншин, ті чи інші історичні події їхньої історії. Так, за президентства В. Ющенка створено державний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», якому в 2010 р. надано статус національного, відзначено 150-річчя Шолом-Алейхема, 65-ту річницю депортації кримських татар; під його патронатом відбувся II Всесвітній форум пам'яті про Голокост. Починаючи з 2004 р. Україна відзначає Міжнародний день пам'яті геноциду ромів, з 2011 р. – День відзначення пам'яті жертв Голокосту [12], а з 2015 р. – День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

Політичні процеси в Україні початку ХХ ст. означилися використанням політиками історії як засобу мобілізації електорату. В процесі боротьби за зміст колективної пам'яті на початку листопада 2005 р. В. Ющенко ініціював утворення Українського інституту національної пам'яті [13] (далі – УІНП). Його постановня визначено постановою Кабінету Міністрів України 31 травня 2006 р. Серед завдань УІНП згідно з Постановою уряду № 764, – «реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [14]. Таким чином, держава інституалізувала свою суб'єктність у формуванні колективної пам'яті.

З того часу в діяльності УІНП визначилося кілька етапів. Після реорганізації у січні 2011 р. УІНП, згідно з висновком Г. Касьянова, й надалі працював у руслі національного наративу, але водночас намагався уникнути винятково національно-ексклюзивної моделі історичної пам'яті. У 2011–2014 рр. його

працівники активно розробляли теоретичні питання колективної пам'яті [15].

Останніми роками робота цього інституту оцінюється багатьма експертами як україноцентрична, а курс, що заданий чинним директором УІНП В. В'ятровичем, нерідко ними критикується.

Пріоритети діяльності УІНП цілком закономірно визначаються інтересами держави. Серед них у минулому році, згідно з його «Звітом з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті за 2016 рік», – слід виокремити продовження роботи із засудження націонал-соціалістичного та комуністичного режимів в Україні, популяризація вітчизняної історії, сприяння вдосконаленню її викладання в навчальних закладах, подолання історичних міфів, увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, жертв Голодомору та політичних репресій, створення Музею Революції Гідності [16]. Водночас, враховуючи предмет наших роздумів, наголосимо, що, організовуючи вивчення історичної спадщини, сприяючи налагодженню механізмів її пам'ятання, УІНП у 2016 р. здійснював заходи зі «сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів». Зокрема, він брав участь у створенні двох виставкових проектів до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру (що демонструвалися в цьому місці пам'яті та Музеї історії міста Києва), організації літніх наукових студій Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», став спів-організатором наукових форумів, присвячених злочинам тоталітаризму в селищі Биківня, з'ясуванню демографічних наслідків соціальних катастроф першої половини ХХ ст. (зокрема, Голодомору та Голокосту); УІНП сприяв роботі Українсько-польського форуму істориків [16].

Віддаючи належне проробленому УІНП, звернемо увагу на його проекти, зокрема, «Пам'ять про Голодомор». Адже попри те, що на теренах України в першій половині ХХ ст. відбулися три геноциди, здійснені радянським та націонал-соціалістичними режимами (в т. ч. Голокост і геноцид ромів), УІНП мобілізує свої сили на увічнення пам'яті про жертв лише одного з них. Схожу «композицію» пам'ятання він визначив і в «Концепції Державної цільової національно-культурної програми досліджень та

популяризації історії України за період 2015–2020 рр.»: пропонуючи «активізацію досліджень минулого українського, інших народів, що проживають в Україні...», концепція зорієнтовує на ведення обліку, складання реєстру жертв лише одного з геноцидів – Голодомору, спорудження їм (а також борцям за визволення України, діячам національно-визвольного руху і учасникам АТО) меморіалів і пам'ятних знаків [17]. Вищезазначений проєкт та концепція – приклади, у яких, зрозуміло, проглядається диференціація жертв та приклад україноцентризму в діяльності УІНП.

Впливовими «архітекторами» колективної пам'яті з часу здобуття Україною суверенітету стали історики. Осмислення місця національних меншин в її історії з об'єктивних причин не стало визначальним у новому прочитанні ними минувшини. Головний ракурс її переосмислення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. – злочини радянського тоталітаризму. Їх вивчення поєдналося з прагненням відобразити вітчизняну історію в національному дискурсі. Воно посилювалося наслідками «витісненого за межі свідомості» (З. Фройд) того жахливого минулого, яке тривалий час завдавало травм колективній свідомості [18, с. 284]. З-поміж її складових – поразки державотворення різних років (зокрема, революції 1917–1921 рр.), «розстріляне Відродження», «Великий терор» тощо і, зрозуміло, Голодомор.

На формування горизонтів нової історичної пам'яті вплинуло, здається, і ретроспективне мислення громадян України. У цьому контексті цікавими є судження тих учених, які вважають, що до 2005 р. масовій свідомості громадян України були властиві настрої, орієнтовані на минуле (такий статус-кво змінила Помаранчева революція, результати якої дали поштовх зростанню соціальному оптимізму) [5, с. 32–33].

Фактично суголосними в попереднє десятиліття були ініціативи «архітекторів» історичної пам'яті: в них переважали ті, які спрямовувалися не на її оновлення, а на збереження. Ситуація не змінилася і за президентства В. Ющенка: історичні студії тих років означилися подальшою етнізацією, а політика пам'яті України, згідно з висновками сучасних дослідників, характеризувалася надмірною архаїзацією та віктимізацією [10, с. 10].

Перед істориками в той час постала дилема (не)включення Інших в український наратив, визнання їхньої присутності в історії, культурі. Або ж, навпаки, введення «Чужих» у колективну пам'ять громадян України.

Наше судження зумовлене тим, що колективна пам'ять – продукт штучний. Адже він виникає внаслідок свідомого відбору «архітекторами» т. зв. мнемонічних спільнот (термін, яким оперував Е. Зарубавель) тих чи інших сюжетів і персоналій. У випадку зосередження уваги на взаємодії різностатусних етнонаціональних спільнот конструктивістський дискурс спонукає стверджувати, що задля постання інклюзивної моделі пам'яті готовність відшукувати площини «перетину» етнічних історій, взаємовпливу культур тощо повинні виявляти як представники титульної нації, так і національних меншин. Як перші, так і другі мають демонструвати готовність визнавати «Вони»-інтереси як об'єктивну реальність міжетнічних інтеракцій, сприймати присутність Іншого як суспільну закономірність. Отже, включення тих чи інших сюжетів з наративів національних меншин у колективну пам'ять титульної нації є своєрідним мистецтвом компромісу у вибудовуванні такого трактування минулого, в якому історичні сюжети різних спільнот поєднуються, їхні конфлікти не випинаються, а інтерпретуються із позиції розуміння раціональності дій соціальних груп. «Майстерність пам'яті, – стверджує Е. Бергерсон, – полягає в умінні висмикувати з минулого, сортувати та збирати до купи, щоб зробити його корисним знову, і потім чинити так, ніби нічого після всього не змінилося» [19, с. 25].

Визначальну роль у «модельованні» трактування минулого відіграють політичні і символічні еліти титульної нації. Саме від них, а також цінностей, які сповідує домінуючий політичний клас, залежить «відкриття шлюзів» етнічної історії задля перетворення її в інклюзивну за своїм єством.

Наші судження зумовлені тим, що ті національні меншини, які не сповідують сепаратистські ідеї, завжди лояльні до держави. Вони повсякчас прагнуть інтегруватися в неї. Адже лояльність і акультурація – головні умови для здобуття таких правових гарантій, які дозволять їм плекати власне «Я». При цьому в умовах становлення національних держав кінця минулого століття Інші воліли інтегруватися в наратив національної історії, що суттєво

збільшувало їхні шанси на здобуття більш-менш помітного місця в колективній пам'яті титульної нації, а не витіснення їх на її маргінес.

Приклад, що засвідчує правомірність такого алгоритму міркувань щодо України, – спроба обґрунтування категорії «україноюдаїка», яку на початку 1990-х рр. артикулював і тривалий час популяризував Мартен Феллер. Цим терміном він запропонував означувати «комплексну науку про українське єврейство у його глибинних взаєминах і взаємопроникненні з українцями» [20, с. 11].

Попри популярність ідеї «україноюдаїки» в лоні євреїв, вона, як нам здається, не знайшла підтримки значної частини символічних еліт. Це, зрозуміло, не означає, що в їх лоні не було тих, хто прагнув переосмислення міжетнічної взаємодії, відмови від усталених аргументів-образ. Один з них – Я. Дашкевич, який на початку 1990-х рр. оприлюднив думку про те, що з часів Середньовіччя в стосунках українців і євреїв домінували періоди рівноваги, а не суперечностей і конфліктів [21, с. 51–52]. Хоча це судження суперечить висновкам інших учених (Я. Грицак, наприклад, не так давно висловив думку про те, що Іншість євреїв перетворила їх історію «...з XVI століття до недавнього часу в історію насильства над ними» [22]), воно засвідчує спробу одного з провідних тогочасних вітчизняних істориків сприяти компромісному трактуванню взаємодії українців та євреїв, що, на наш погляд, сприяло б включенню останніх у колективну пам'ять.

Оцінка реалій початку 1990-х рр. – початку XXI ст. дає підстави стверджувати, що в Україні виникла особлива етнополітична ситуація: сучасники її становлення як суверенної держави не виявляли упередженості до Інших, у державі почала формуватися політична нація. Водночас минуле постало як перепона, яка перешкождала включенню окремих національних меншин в українську колективну пам'ять. Такий статус-кво – прикра реальність сучасної України. Адже, як цілком справедливо стверджує Ю. Зерній, «колективна пам'ять нагадує матрешку: історія регіону, етнічної групи або релігійної общини може органічно вписуватися до наративу національної пам'яті...» [19, с. 19–20].

Тим часом історіюписання 1990-х – початку XXI ст. означилося пріоритетом інтересів новопосталої титульної нації, що, з-поміж іншого, призвело до недостатнього висвітлення внеску представників національних меншин у розвиток україн-

ської культури тощо. «Власне українська історія» в ті роки (не)свідомо витіснила «Вони»-образи. Здається, останні поставали в текстах здебільшого (чи винятково) тоді, коли йшлося про кривду. Тому іноетнічний сусід у подіях минулого виконував своєрідну роль: успадкований з історіописання і/чи етнічних стереотипів попередніх поколінь, він сприяв усталенню віктимної етнічної історії українців у новій етнополітичній ситуації, її функціонуванню, а водночас педалював сюжети героїки, коли йшлося про тих, хто прагнув покарати кривдника. Такий біполярний дуалізм – сусід-кривдник, якому протистоїть свідомий українець – відображав трактування «чужих», згідно з висновком Н. Яковенко, у шкільних підручниках, надрукованих у 1997–1998 рр. [23].

Завдана новопосталій титульній нації в минулому кривда стала однією з «формул» (поряд із ігноруванням присутності Інших у соціокультурному просторі), яка простежувалася в оцінці вітчизняними істориками міжетнічної взаємодії. Як приклад негативного образотворення в монографічній літературі, що видана в 1990-х рр., – праця М. Шестопада «Євреї на Україні». Ось окремі його пасажі в оцінці подій перемоги більшовиків та становлення радянської влади в Україні: «Саме в радянській владі євреї знайшли для себе таку організацію суспільства, яка забезпечувала їм ідеальні можливості для нечуваного гондлярства у прямому і переносному розумінні цього слова» [24, с. 128]; «Суцільним нещастям для молодой радянської влади була так звана «єврейська еліта», що вважала себе творцем революції... Цілі косяки раніше нікому невідомих євреїв раптом стали «старими більшовиками», «учасниками барикадних боїв», «героями і жертвами революції», «підпільниками», «політкаторжанами» і т. п. На цій «підставі» вони опинилися при владі як у центрі, так і, особливо, на місцях» [24, с. 129]; «Посівши командні пости в партійному і радянському апараті, євреї дуже легко заволоділи органами влади, чека або ДПУ, суду і прокуратури, пробралися у вищу школу, окупували медицину і торгівлю, прибрали до своїх рук пресу, радіо, театр, музику й інші вільні професії...» [24, с. 131–132].

Наведені уривки – приклад упередженого трактування ролі «Чужих» в українській історії. Таких сюжетів у ті роки з'явилося чимало. Найбільш резонансними з-поміж них стали судження В. Яременка: уривки його книги, що опубліковані на сторінках газети

«Селянські вісті», призвели до закриття Шевченківським районним судом Києва цього періодичного видання (січень 2004 р.) [25].

Трактування історичних фактів з позиції «Своїх», неготовність до подолання барикадного мислення нерідко простежувалися і у висвітленні польських «сюжетних ліній». Яскравий приклад цього – одностороння інтерпретація ідеї державної асиміляції підсудчиків.

Сприйняття минулого з позиції «Ми»-інтересів зумовило зосередження особливої уваги на тих державах, які відіграли помітну роль в історії України. Передусім йшлося про Московське царство / Російську імперію / СРСР – з одного боку, та Річ Посполиту – з іншого. «Тінь» їхньої анексіоністської політики, колишніх спроб асимілювати українців, викликати їх прозелітизм тощо зумовила дилему включення в колективну пам'ять сюжетів, пов'язаних з тими росіянами та поляками, які в минулому проживали на українській етнографічній території.

Ще один фігурант у цій дилемі – євреї. Перспективи включення останніх в українську колективну пам'ять визначалися негативними оцінками ролі їх предків в українському державотворенні, неоднозначністю українсько-єврейських взаємин на окремих історичних етапах та етнічними стереотипами. Показово, що в резолюції міжнародної наукової конференції з проблем українсько-єврейських взаємин (9 червня 1991 р.), з-поміж іншого, стверджувалося: «активно і цілеспрямовано розвінчувати антиєврейські та антиукраїнські міфи та стереотипи сприйняття, пропонуючи натомість правдиві знання про обидва народи і про світлі, а не лише трагічні сторінки їхнього співжиття» [2, с. 461].

Таким чином, дилеми включення титульної нації (як тією, яка внаслідок своєї кількості в державі, представництвом у політичних, символічних, бюрократичних елітах, органах місцевого самоврядування тощо) Інших у «Ми»-пам'ять ґрунтувалися на трактуванні їхньої ролі в минулому. При цьому, враховуючи очевидність імперативу правдивого трактування минулого, а не його міфології у вітчизняній історичній науці, склалася неоднозначна ситуація: тим часом як останніми десятиліттями проводилася низка конференцій з питань польсько-української взаємодії, а чимало вчених і досі виявляють максималізм в оцінці ролі Москви в українській історії, масштабних наукових форумів з українсько-єврейських взаємин після конференції 1991-го року в Україні не було проведено.

Зміст української колективної пам'яті як такої, що поєднує в собі наративи «Своїх» і «Чужих», віддзеркалюється, з-поміж іншого, в збереженні історико-культурної спадщини національних меншин. Остання, на жаль, послідовно занепадає. Особливо це помітно у випадку зосередження уваги на синагогах і єврейських цвинтарях. Коментуючи книгу американського вченого О. Бартова «Стерті», Тарик Циріл Амар стверджує, що «...викривлена ретроспектива «виняткової «українськості» уявної Галичини наголошує на національному, а часто й націоналістичному наративі «українського П'ємонту». В ній значно менше місця для пам'яті про поляків і ще менше – для євреїв, хоча насправді обидва ці народи до середини двадцятого століття, з його війнами, етнічними чистками і Голокостом, становили великі й впливові верстви населення та громади, а надто в містах і містечках Східної Галичини» [6, с. 224].

Чимало приводів для роздумів про політику пам'яті України дає й зведення пам'ятників. Їхні герої – чи не виключно представники культури титульної нації різних століть, ті, хто виявив звитягу, захищаючи інтереси українців від ворожих держав у різні історичні періоди. На цьому тлі пам'ятників, що були б присвячені представникам національних меншин, – обмаль. Здебільшого держава усувається навіть від упорядкування тих місць пам'яті, де поховані жертви геноцидів (це завдання виконується чи не виключно зусиллями самих національних меншин, що проживають в Україні, та їхніх зовнішніх батьківщин).

Промовистим прикладом того, що трагедії національних меншин досі залишаються дилемою для частини тих, хто формує колективну пам'ять, є доля пам'ятника «Ромська кибитка». Створений за ініціативи (1998 р.) Київського міського товариства історії та культури циганського народу «Романіпе», він повернувся до місця, де першочергово був встановлений, лише минулого року, напередодні комеморативних заходів з нагоди 75-ї річниці розстрілів у Бабиному Яру [26].

Ще більш промовистий факт ігнорування минулого – місце зведення пам'ятника С. Бандері в Дрогобичі. Ігноруючи топографію пам'яті, його побудованого на місці, де в роки Голокосту розташовувалося гетто [6, с. 226].

Отже, етнонаціональна політика України в царині творення колективної пам'яті не відзначається послідовністю. Як демократична держава, вона торує курс на збереження пам'яті Україн-

ського народу, а її інститути (зокрема ті, що діють у структурі Національної академії наук) здійснюють дослідження історії та культури національних меншин. Це, як і програми з юдаїки (зокрема, у Києво-Могилянській Академії, Національному університеті «Острозька академія»), історії та культури інших національних меншин у вищих навчальних закладах, відкриває шлях їх включенню в українську колективну пам'ять. Цьому сприяє меморіальне законодавство України, безперешкодна діяльність у ній національно-культурних товариств та тих неурядових організацій, робота яких має на меті збереження пам'яті про Голокост і геноцид ромів.

З часу здобуття суверенітету політичні еліти України стали на шлях формування політичної нації. При цьому пієтет національного, який визначав настрої більшості етнофорів, його домінування в системі цінностей політичних і символічних еліт спонукав, з одного боку, емпатію, яка зросла на ґрунті визнання всіх етнонацій новою держави жертвами радянського тоталітаризму, з іншого – призвів до поступового витіснення окремих національних меншин на маргінес колективної пам'яті. Зокрема тих, чию історію пов'язано з державами, які в попередні століття розчленували Україну, здійснювали курс на асиміляцію українців, а також тих Інших, предків яких звинувачено в протиставленні українському державотворенню, культуртрегерстві, економічній експлуатації «Своїх» тощо.

Як результат – маргіналізація Інших в українській колективній пам'яті. Вона є примордіальною за своєю природою, а її україноцентризм – реакцією титульної нації України на її минувшину.

---

1. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / А. Киридон. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 320 с.

2. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: М. І. Панчук (керівник), І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 558 с.

3. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: довідник. У 2 ч. / упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.

4. Житомирська обласна Спілка поляків України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zozpu.zhitomir.net>

5. Волинь. Громадський рух: 20 років [громадський бюлетень] / В. І. Бортніков, М. Г. Тиский, А. М. Митко, В. В. Троценко, М. І. Іванюк та ін. – Луцьк, 2011. – 176 с.

6. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / О. Бартов. [пер. з англ. С. Коломійця]. – К., 2010. – 300 с.

7. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Поліос, 2000. – 447 с.

8. Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. Київ, 22–23 листопада 1993 р. – К., 1994. – 204 с.

9. Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українські євреї». Вип. 1. Проект структури і схеми енциклопедії. – К., 1995. – 47 с.

10. Баба В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Баба Володимир Леонідович. – К., 2017. – 20 с.

11. Мифы замедленного действия. Историк Георгий Касьянов о Бандере, русском языке и шелчках истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://focus.ua/society/366016/>

12. Гриценко О. Хроніка боротьби з національною пам'яттю (про статтю Г. Касьянова) [Електронний ресурс] / О. Гриценко. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1790-oleksandr-hrytsenko-khronika-borotby-z-natsionalnoi-pam-iattiu-pro-stattiu-h-kasianova-chastyna-1>

13. Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» № 1544/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1544/2005>

14. Уряд утворив Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=38648554

15. Касьянов Г. К десятилетію Украинского института национальной памяти (2006–2016) / Г. К. Касьянов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiiyu-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016>

16. Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.gov.ua/page/zvit-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-z-realizatsii-derzhavnoi-politiki-u-sferi-vidn>

17. Концепція Державної цільової національно-культурної програми досліджень та популяризації історії України за період 2015–2020 рр. Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/rozpochalos-gromadske-obgovorennya-kontseptsii-derzhavnoi-tsilovoi-natsionalno-kulturnoi-progra>

18. Киридон А. Пам'ять колективна / А. Киридон, О. Волянчук // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 436 с.

19. Науковець перед з'явою пам'яті // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 9–51.
20. Феллер М. Лекції з україно Judaїки: матеріали до спецкурсу / М. Феллер. – Дрогобич: Посвіта, 2008. – 108 с.
21. Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок ХХ ст.) / Я. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 49–54.
22. Грицак Я. Голокост – це українське питання [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/yaroslav-gricak-golokost-ce-ukrainsk/>
23. Яковенко Н. Образ сусіда в наших підручниках з історії [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/12/15/8970/>
24. Шестопап М. Євреї на Україні (Історична довідка) / М. Шестопап. – К. : Оріяни, 1999. – 180 с.
25. Суд закрив «Сільські вісті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/247165-sud-zakriv-silski-visti>
26. В Бабьем Яру установлен монумент «Ромская кибитка» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bigkiev.com.ua/content/v-babem-yaru-ustanovlen-monument-romskaya-kibitka>